

De heksenvervolgingen in west-Europa: een never-ending story

Hocus pocus, Pilatus pas!

Hocus Pocus. Deze toverspreuk komt uit het oude Latijnse misformulier. Het is een verbastering van de woorden waarmee de priester het lichaam van Christus doet indalen in een stukje ongedesemd brood: *Hoc est enim corpus*. Dit is immers mijn lichaam. De katholieke kerk leert dan, dat het brood op dat moment het fysieke lichaam van Christus IS. Het is een werkelijkheidswijziging. Die zintuiglijk niet waarneembaar is. De priester heeft de stoffelijkheid van het brood getransformeerd in een onzienlijke mystieke realiteit. Dat heet de “transsubstantiatie”. De woorden “Pilatus Pas”, die de toverformule vervolledigen, komen uit het Credo, de geloofsbelijdenis. De christen belijdt dat Christus, zoon van God de Vader, onder Pontius Pilatus heeft geleden: *Sub Pontio Pilato passus* (et sepultus est: en is begraven). Deze woorden werden zeer nadrukkelijk en langzaam uit gesproken. Dat stond in rode letters in het misformulier. De priester onderbrak zijn radde geprevel. Hij rechtte de rug, boog en knielde en zei deze woorden plechtig. Dat klonk als “Hocus Pocus, Pilatus Pas”.

Tevoren had een belletje gerinkeld in de hand van de voorover knielende misdienaar op de derde trede van het altaar. Het was doodstil geworden in de kerk. Het hoogheilig moment van de nederdaling van Christus, persoonlijk. In het brood, dat de priester met beide duimen en wijsvingers in de handen hield. Even kwamen onzienlijkheid en stoffelijke werkelijkheid samen. Ieder hield de adem in, knielend, de ogen strak op de rug van de priester gericht. Iets als *Abracabra*. De gelovigen wisten dat nu iets heel bijzonders gebeurde. Ze waren ongeletterd. Ze stonden in een onbegrijpelijke werkelijkheid, waar ziekten, dood, spoken, schijngestalten en

misgeboorten als koortsdromen doorheen flakkerden. Ze maakten geen onderscheid tussen *geloven* en *weten*. Sedert de ijzeren achtste eeuw tot aan de negentiende eeuw gingen die kennisfasen naadloos in elkaar over. De kerken als geloofsorganisaties lieten dat zo. Het kwam ze doorgaans goed uit.

De katholieke opvattingen over magie en tovenarij.

In deze gedachtesfeer was ruimte voor tovenarij. De katholieke kerk, in haar primaire missioneringsfasen in de lage landen, kwam een hardnekkig volksgeloof tegen, waarin veel plaats was voor het Germaanse gedachtegoed over magie, wichelarij, toekomstvoorspellingen, beblazing en belezing, zielsverkoop aan het kwade en tovenarij. De kerk kon trachten dit geloof te bestrijden. Dat kostte veel tijd: deze volksovertuiging was hardnekkig, omdat ze verklaringen gaf aan het onverklaarbare.

Dus kapselde de kerk, die nu eenmaal altijd ook een politieke organisatie was, dat volksgeloof maar in, ze absorbeerde het zoveel mogelijk in de evangelische boodschap over een kenbaar heilsplan dat met de komst van Christus tot uitvoering was gekomen. Ze ontwikkelde een *demonologie*. Een leer over de inwerking van demonen op de historische realiteit waarin de gelovigen hun weg moesten banen.

De oerstrijd tussen Lucifer en Gabriël, de kwade en de goede aartsengel

De satan, de duivel, was werkzaam onder de mensen en koos daartoe ontvankelijke individuen uit. Dat waren mannen en vrouwen, maar vrouwen bleken voor satanische inblazingen toch ontvankelijker dan mannen, vooral als ze alleenstaand waren. Dat soort vrouwen zochten mannelijke bescherming. En de duivel, dat was bekend, was Lucifer, de tegenhanger in het kwade van de aartsengel Gabriël.

Lucifer, dat betekent: toortsdrager, lichtbrenger. Oorspronkelijk was Lucifer een goede aartsengel geweest, maar hij had zijn plaats niet geweten in de onderschikking binnen het heilsplan, ontworpen door God de Vader. Hij was in opstand gekomen tegen dat plan. En met hem zijn personeel. Want een aartsengel had immers legerscharen onder zijn bevel.

God had Gabriël een daverende eindstrijd geboden. Die was geleverd en Lucifer met zijn miljoenen trawanten was de hemel uitgeworpen: ze waren letterlijk gevallen engelen geworden. Ze zwierven op aarde rond, ter frustratie van het heilsplan. En zochten stoffelijke helpers. Vrouwen die alleenstaand waren of een slecht huwelijk hadden, waren op zoek naar hun ultieme mannelijke beschermer. Zo'n gevallen engel deed zich als zodanig voor. Hij had sex met zo'n vrouw. En gaf haar toverkracht. Om Gods wil te verstoren en de kerk te beletten de mensheid naar het laatste oordeel te voeren met zoveel mogelijk geredde zielen.

De middeleeuwse demonologie, een academische specialisatie

De middeleeuwse demonologie werd een echte academische wetenschap. Er kwamen demonologische faculteiten. In Leuven vierde professor Van den Neynatten hoogtijdagen met zijn handboek over demonologie. Maar ook in Salamanca, in Bologna en aan de Sorbonne waren uiterst competente demonologen aangesteld met verreikende leeropdrachten. Hun collegezalen zaten overvol.

Het was een populaire wetenschap, waarbij de hekserijkunde een begeerde specialisatie was. Er waren veel tabellen met fraaie plaatjes waaraan je heksen kon herkennen. Ze waren listig in hun vermommingen, maar de kerk was listiger. Hun heksenkunsten werden fraai geïllustreerd in beeld gebracht, in schilderijen maar ook in glas-in-lood-kerkramen. Of in wandschilderingen in de

kapellenkransen van de domkerken, meestal vlak aan de universiteit gelegen. De gebrevetteerde demonoloog was een graag geziene expert in de steden, die tovenaars en heksen binnen hun bewalling duchtten. Ze golden als uiterst bekwame rechters-commissaris, die, als divisiecommissaris Maigret, de ene gerechtelijke plaatsopneming na de andere met vrucht wisten af te ronden. Met vele rokende brandstapels tot gevolg. Zodat de burger weer gerust kon ademen.

De reformatie maakte aan deze praktijken geen einde. Integendeel. Ook zij maakte het geloof in tovenarij en heksen onderdeel van de heilsleer der Openbaring. Wie er tegen op kwam, moest voor zijn hachje vrezen. Dat merkte Balthazar Bekker, een dominee uit de zeventiende eeuw wel, toen hij het heksengeloof trachtte te bestrijden.

De Hollandse Heksenwaag te Oudewater

De Hollanders richtten in Oudewater een Heksenwaag in, om aan de excessieve vervolgingen een eind te maken via weging. Een heks kon op een bezem vliegen. Dan moest ze dus een opmerkelijk licht soortelijk gewicht hebben. Wie in de waag van Oudewater een wegingscertificaat kon krijgen, waaruit bleek dat ze gewogen was en *te zwaar* was bevonden door de ijkmeesteren, kwam met de schrik vrij. Uit heel Europa kwamen ongelukkigen dit certificaat halen. De wijze Karel V had daarin al voorzien en de Hollanders tot deze certificering gemachtigd.

Over deze vervolgingen gaat deze cyclus van vier voordrachten colleges vanaf september 2022. Daarbij zullen vooral heksenprocessen in de Nederlanden onder de loep genomen worden. De massavervolgingen in Someren, Roermond, maar ook die in Holland, waar veel heksen bleken rond te lopen en hun nefaste

metier uitoefenden. En niet alleen in de barre middeleeuwen. Nee, deze vrouwen bleven voorwerp van strafvorderlijke overheidszorg en van volksgerichten tot in de twintigste eeuw. Hardnekkig bleven deze merkwaardige ritualistische en bijna liturgische vervolgingen met hun zonderlinge bewijsredeneringen, gerechtelijke vooronderzoeken en straftenuitvoerleggingen zich aan het volksonderbewuste opdringen. De mensheid heeft nu eenmaal zondebokken nodig. De hedendaagse massamedia spelen er duchtig op in, soms zelfs begunstigd door overheden. Ook daaraan wordt in deze cyclus aandacht besteed. De cyclus zal worden gegeven, ondersteund door powerpoint-presentaties in de culturele ruimte van de Centrale Haagsche Bibliotheek aan het Spui te Den Haag. Zie verder www.volksuniversiteitdenhaag.nl